

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Religie en sociaal kapitaal: kerken als bron van gemeenschapszin

Het keurig aangeharkte levensbeschouwelijke Nederland uit de laatste fase van de verzuiling geraakt vanaf de jaren zestig danig in het ongerede. In levensbeschouwelijk opzicht is een brede waaier van opvattingen en praktijken ontstaan. Welke gevolgen hebben deze ontwikkelingen voor de maatschappelijke betekenis van religie als belangrijke schepper van sociaal kapitaal?

door *Joep de Hart*

De auteur is als senior wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau en is bijzonder hoogleraar aan de Protestantse Theologische Universiteit.

ALS WIJ, MODERNE NEDERLANDERS, vertellen over wat wij vrezen en waar- naar wij verlangen, dan doen wij dat primair in termen van samenleven, zo laten vooral de COB-onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Een groeiend aantal Neder- landers is de positie van een waarde als solidariteit als precair gaan ervaren

de afgelopen jaren goed zien.¹ Als kernelementen van een goede samenleving beschouwen wij solidariteit en inzet voor het bredere maatschappelijke geheel, vrijgevigheid, informele hulp en de bereidheid tot onderlinge steun, onderlinge

identificatie en gedeelde verantwoordelijkheid. Een groeiend aantal Nederlanders is de positie van dit soort waarden echter als precair gaan ervaren. Het percentage dat ze bedreigd ziet is duidelijk groter dan het percentage

onbewolkte optimisten – en dat is al sinds langere tijd het geval; het gevoel dateert niet pas van het inzetten van de economische crisis.

In deze bijdrage wordt ingegaan op het sociaal kapitaal van religie en de maatschappelijke inzet van kerken tegen de achtergrond van de levensbeschouwelijke ontwikkelingen die zich de afgelopen halve eeuw in Nederland hebben voltrokken.

GEESTELIJKE OMWENTELINGEN ZIJN VAN ALLE TIJDEN

In 322 v.C. stierf Aristoteles, en in de decennia daarna vond een radicale omwenteling plaats in het Griekse denkklimaat, de eerste van de grote keerpunten in de westerse politieke theorie.² In de jaren na de dood van Aristoteles groeiden de scholen van Epicurus en Zeno in hoog tempo uit tot de dominante in Athene. In de klassieke periode werd de mens vooral gezien in sociale termen, als een sociaal wezen, een burger, een *zoön politikon*. Filosofen, tragedieschrijvers, historici beschouwden het geïstitutionaliseerde leven van de *polis* als het normale leven van de mens. Het contrast is groot met de leer van Epicurus, die leerde dat de mens er van nature niet op ingesteld is om in burgergemeenschappen te leven; dat alleen het individuele geluk doel op zichzelf kan zijn; en dat het recht, het heffen van belasting, het stemrecht alle op hun nut dienen te worden beoordeeld ter bevordering van het individuele geluk. Niet sociaal gevoel, maar volkomen onafhankelijkheid wordt nu het hoogste goed; het persoonlijke welzijn is het enige wat telt. De mens is een individu op zoek naar particulier geluk. In navolging van Zeno streefden de stoïcijnen naar *apathia*, met als ideaal onbewogenheid, afstandelijkheid, onkwetsbaarheid. De mens moet leren in zichzelf te kijken, de samenleving vormde een barrière op weg naar het ultieme doel: zelfvoldoening. Wetten zijn irrationeel, de verstandige mens onttrekt zich daaraan. De gevolgen van de cultuuromslag waren groot. Voor het eerst wint het idee terrein dat politiek een smerig beroep is, de getalenteerde mens onwaardig. Politiek en ethiek worden van elkaar gescheiden. Niet de openbare orde en maatschappelijke betrokkenheid, maar het persoonlijk welbevinden is voortaan waar het op aankomt. Het ware leven is het innerlijke leven, ethiek is de ethiek van het individu, en de staat dient daarbuiten te blijven.

Een belangrijke factor bij de ommekeer destijds, in Athene, is zonder enige twijfel de enorme verbreding van het Griekse blikveld geweest. Bovenal gebeurde dat door toedoen van een leerling van Aristoteles: Alexander de Grote, die grote delen van de oosterse wereld aan zich onderwierp. Maar terwijl Alexanders falanxen zich een weg vochten door Azië werd anderzijds de begrensd wereld van de stadsstaten onvermijdelijk openge-

broken, botsten Griekse gewoonten op oriëntaalse zeden en werden overgeleverde politieke denkbeelden stevig door elkaar geschud. Meer dan ooit moesten de Grieken leren alleen te leven en samen te leven in nieuwe sociale verbanden, veel grootschaliger en onpersoonlijker dan de stadsstaat.

Met historische parallellen is het oppassen geblazen, zeker als die zich over eeuwen uitstrekken, maar enige lering kan er wel uit getrokken worden. Al was het alleen maar om de altijd weer opduikende (vaak impliciete) veronderstelling dat wij in een unieke situatie verkeren een beetje in te tomen. In het oude Athene ging het niet om wat heden ten dage wel wordt aangeduid als secularisatie (in de betekenis van het verlies aan sociale invloed van religieuze overtuigingen) of individualisering (opgevat als een proces dat betrekking heeft op de structuur van de samenleving), maar wel om de opkomst van een ander denkstramien, verbonden met een bepaald mensbeeld en maatschappijbeeld, een nieuwe wereldvisie.

RELIGIEUZE ONTWIKKELINGEN IN NEDERLAND

Van het oude Griekenland naar de actuele situatie in ons land. Daar is het opinieklimaat – zoals in de inleiding reeds aangestipt – al sinds enige tijd duidelijk aan het veranderen. Onze relaties met anderen leveren het toneel waarop wij het drama van hoop en teleurstelling beleven; naar alle waarschijnlijkheid is dat voor het oude Athene niet anders dan voor het hedendaagse Amsterdam. De verschuivingen in het opinieklimaat zijn met tal van andere veranderingen in verband gebracht. Ongetwijfeld spelen ook veranderingen op levensbeschouwelijk gebied een belangrijke rol. Nadat het keurig aangeharkte levensbeschouwelijke Nederland uit de laatste fase van de verzuiling vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw danig in het ongerede raakte, de zuilen gingen wankelen en het hemels baldakijn dat zo lang ons land had overspannen scheuren ging vertonen, lijken steeds meer Nederlanders op drift te zijn geraakt. De afgelopen halve eeuw is er zeer veel veranderd, maar met het oog op het onderwerp van dit artikel lijken vooral vier ontwikkelingen relevant. Om te beginnen is er de exodus uit de grote en een aantal kleine, vrijzinnige kerken. Het is de paradox van de vrijzinnigheid: aanhakend als geen ander bij het moderne levensgevoel en de tijdgeest, wordt juist aan deze kerken voorbijgegaan door hedendaagse Nederlanders. Toch is de sluiting van kerkgebouwen maar een deel van het verhaal. Een tweede gegeven is namelijk de opmerkelijke stabiliteit van een aantal kleinere, conservatieve religieuze groeperingen (voornamelijk door het geboorteoverschot in die kringen) en de spectaculaire groei van de evangelische beweging. Die laatste is instructief, maar vormt geen keerpunt in het proces van ontkerkelijking. De aantallen zijn bij lange na

niet voldoende om de leegloop bij de grote kerken te compenseren, en er wordt bovendien weinig gerekruteerd uit buitenkerkelijke milieus. Een andere belangrijke ontwikkeling is de opkomst van immigrantenreligies (moslims, maar ook christenen), die uitheemse religieuze culturen op een inmiddels duidelijk zichtbare wijze binnen onze landsgrenzen hebben gebracht.

Als laatste ontwikkeling noem ik de diffusie van geïndividualiseerde noties van religie, die tot voor kort werden aangeduid als de newagestroming, en tegenwoordig wel worden omschreven als ‘nieuwe spiritualiteit’. Dit zijn de ‘zwevende gelovigen’ die ik in een onlangs verschenen boek heb beschreven.³ Het betreft een bonte wereld die zich uitstrekt tussen mensen die fulltime zoeken in het alternatieve milieu en regelmatige kerkgangers die ook belangstelling hebben voor allerlei vormen van spiritualiteit buiten de kerkelijke of zelfs christelijke traditie. Een belangrijk credo in deze kringen is zelfontwikkeling, waarbij als vuistregel geldt: voelt het goed, dan zit je op de juiste weg. Het gaat erom vanuit je eigen unieke ervaring je eigen unieke vermogens te ontwikkelen, te groeien als mens. Waarheid moet je innerlijk ervaren; dogma’s doen er niet toe. Er is sprake van een zeker relativisme: iedereen moet op zijn eigen manier achter zijn eigen waarheid komen, en daarbij wordt onbevangen gewinkeld in de voorraad-schuur gevuld met symbolen, rituelen, tradities en wijsheidsleren. Toen de ontkerkelijking op stoom kwam, werd aanvankelijk verondersteld dat het verval van de kerkelijke instituten zou leiden tot een afname van interesse in religie, spiritualiteit en levensbeschouwing in het algemeen. Maar wat er gebeurde, lijkt eerder het omgekeerde. Veel mensen vinden nu *alles* wel interessant. Het is alsof een stuwdam het begeven heeft en het water het hele landschap overstroomt.

GEVOLGEN VOOR HET SOCIAAL KAPITAAL

De genoemde ontwikkelingen werken verschillend uit op het sociale gehalte van de samenleving, zoals dat vorm krijgt via de inzet van burgers. Als we willen weten wat ze precies betekenen voor de integratieve rol van religie, dan doen we er om te beginnen goed aan om algemene conclusies te specificeren. Daarnaast moeten we niet zo naïef zijn dat we het recept voor het medicijn verslijten. De boodschap van naastenliefde in het evangelie was een werkelijk revolutionaire norm in de oude wereld, maar de godsdienstgeschiedenis levert tal van voorbeelden waarbij mensen met heilige boeken in de hand anderen hun gemeenschap uitmepten. Het vermogen van religie de grenzen van identiteit en sociale status te overbruggen blijkt over het algemeen nogal bescheiden.⁴ De boodschap van het evangelie

wordt verder heel verschillend uitgelegd in variërende sociologische milieus, niet in de laatste plaats die van de kerken zelf.

Desalniettemin: in allerlei opzichten betonen kerkelijk betrokken mensen zich actieve sociale kapitalisten. Ze verrichten aanzienlijk vaker levensbeschouwelijk (kerkelijk) én seculier vrijwilligerswerk, ze schenken

In allerlei opzichten betonen kerkelijk betrokken mensen zich actieve sociale kapitalisten

regelmatig en guller aan goede doelen, ze verlenen vaker informele hulp, zijn in groteren getale aangesloten bij ideële organisaties. Ze hechten ook meer aan prosociale waarden bij de opvoeding van hun kinderen (empathie, kunnen wer-

ken in teamverband, enzovoort) dan aan kenmerken zoals assertiviteit, zelfontplooiing, je ambities goed aan de man kunnen brengen. Maar als we de vraag stellen aan wie al die maatschappelijke inzet ten goede komt, dan komen onmiddellijk verschillen tussen de godsdienstige groepen naar voren. In conservatieve religieuze milieus blijkt men toch primair gericht op een ondersteuning van de eigen religieuze gemeenschappen. Hoewel dat geleidelijk lijkt te veranderen, zijn ook de maatschappelijk actieve gelovigen uit migrantenmilieus nog steeds relatief sterk op hun eigen etnische gemeenschappen en organisaties georiënteerd. Hier blijkt maar weer eens dat een rijke voorraad (samenbindend) sociaal kapitaal hoge barrières kan creëren die buitenstaanders verhinderen toegang te krijgen tot het milieu. Het contrast is groot met de krimpende kerken uit de vrijzinnige protestantse traditie, die een van de belangrijkste bronnen van breder georiënteerd burgerlijk engagement en overbruggend sociaal kapitaal in onze samenleving vormen. Ter illustratie: vrijwilligers in de orthodoxe, bevindelijke kerken steken bijna driekwart van hun vrijwilligerstijd in activiteiten ten behoeve van hun eigen kerkelijke gemeenschap; bij vrijwilligers in de vrijzinnige kerken is dat twintig procent. Voor de laatste geldt heel vaak dat zij hun bezigheden starten in een groepje binnen hun kerk, maar van daaruit meestal na verloop van tijd hun horizon verbreden tot activiteiten die geen directe relatie met hun kerk meer hebben (een maatjesproject in de gezondheidszorg, een Wereldwinkel, enzovoort).⁵ De positie van de nieuwe of alternatieve spiritualiteit buiten de kerken, die momenteel de wind in de zeilen heeft, is minder duidelijk. Zij heeft doorgaans een zeer diffuse organisatiebasis en de dynamiek is er groot: er wordt voortdurend geswitcht van thema naar thema, van milieu naar milieu. Het blijkt verschil te maken hoe die spiritualiteit wordt beleefd. Is dat in sociaal verband (gezamenlijk een cursus volgen, van gedachte wisselen met andere geïnteresseerden op internet, samen naar de parabeurs gaan, enzovoort), dan

blijkt ook die nieuwe spiritualiteit verbonden met een grotere inzet voor anderen.⁶

BESLUIT: SOLIDARITEIT BEHOEFT EEN SOCIALE CONTEXT

De kerken vormen nog altijd een van de belangrijkste bronnen van sociaal kapitaal en maatschappelijke inzet in het huidige Nederland. Het verschil tussen regelmatige kerkgangers en buitenkerkelijken wat betreft allerlei vormen van daadwerkelijke solidariteit is aanzienlijk en niet zomaar terug te voeren op wat kerkgangers 's zondags vanaf de preekstoel aanbevolen krijgen, wat ze in de Bijbel lezen of tijdens hun opvoeding meegekregen hebben. Nadere analyses hebben geleerd dat de belangrijkste factor hierbij is dat ze deel uitmaken van een milieu waarin mensen elkaar regelmatig ontmoeten, elkaar inspireren en aanspreken op dingen (dat is voor mos-

kegangers overigens niet anders dan voor katholieken of gereformeerden). Dit soort uitkomsten drukken ons met de neus op het feit dat idealen niet in het luchtledige vorm krijgen. Ze behoeven een sociale context. Juist in een individualiserende cultuur, waarin we

Idealen krijgen niet in het luchtledige vorm; ze behoeven een sociale context

geacht worden veel zaken zelf te ontdekken, lijkt de behoefte aan mensen die je motiveren, aan een netwerk waarin je samen met anderen idealen nastreeft, aan onderlinge identificatie en een gedeelde inspiratie groot.

Noten

- 1 Het Continu onderzoek burgerinitiatieven (COB) van het SCP loopt sinds 2008. Elk jaar verschijnen vier kwartaalberichten en een verdiepende studie.
- 2 Zie John Bowle, *Western political thought. An historical introduction from the origins to Rousseau*. Londen: Jonathan Cape, 1968; Isaiah Berlin, 'The birth of Greek individualism. A turning-point in the history of political thought', in: *Liberty*. Oxford: Oxford University Press, pp. 287-321.
- 3 Joep de Hart, *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Bert Bakker, 2011.
- 4 Zie Robert Keeskes en Christof Wolf, *Konfession, Religion und soziale Netz-*

werke. Zur Bedeutung christlicher Religiosität in personalen Beziehungen.

- Opladen: Leske+Budrich, 1996; Robert Wuthnow, 'Religious involvement and status-bridging social capital', *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 (2002), nr. 4, pp. 669-684; Robert Wuthnow, 'Overcoming status distinctions? Religious involvement, social class, race, and ethnicity in friendship patterns', *Sociology of Religion* 64 (2003), nr. 4, pp. 423-442.
- 5 Joep de Hart, 'Religie en participatie', in: Paul Dekker & Joep de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk* 5. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp. 155-177.
 - 6 De Hart 2011.